Музыкаль драма жанрына нигез салучы

(Мирхәйдәр Фәйзинең тууына 120 ел)

Мирхәйдәр Фәйзи (Фәйзуллин) Мирхәйдәр Мостафа) улы 1891 елның 19 октябрендә (яңа стиль белән 1 ноябрьдә) элекке Оренбург губернасы Орск өязенең (хәзерге Оренбург өлкәсе Орск шәһәре) Күкшел авылында туа һәм 1928 елның 9 июлендә Баймакта вафат була. Ул – драматург, шагыйрь һәм публицист. XX гасыр башы яңарыш чоры татар драматургиясен үстерүгә зур өлеш керткән язучыларның берсе.

Приказчик (служащий) гаиләсендә дөньяга килә. 1902-1904 елларда Орск шәһәрендәге Г.Мәгази мәдрәсәсендә, аннан соң ике ел Оренбургтагы "Хөсәния" мәдрәсәсендә белем ала. Шушы елларда матур әдәбиятка тартыла. XIX гасыр мәгърифәтчелек әдәбияты, төрек һәм фарсы сүз сәнгатьләре белән таныша, рус драматургиясе һәм театры белән кысыксына. Вакытлы матбугат битләрендә иҗтимагый-милли тормыш, милли мәгарифнең актуаль мәсьәләләрен яктырткан язмалар белән чыгыш ясый башлый. 1914-1916 елларда Орск шәһәрендә мануфактура кибетендә кассир, соңыннан китапханәче булып эшли. Халык тормышы, аның яшәү рәвеше, гореф-гадәтләре белән таныша, яшьләр белән аралаша, халык авыз иҗатын өйрәнә, халык җырларын тематик яктан төркемләп бастырып чыгара: ("Халык җырлары", 1915). 1919-1921 елларда Башкортостан Республикасының Бөрҗән-Тангаур кантоны Юлык авылында культура-агарту эшләрен алып бара, кантон үзәге Темәстә үзешчән театрга җитәкчелек итә. "Кызыл Урал" газетасының хезмәткәре булып эшли, әдәби түгәрәкләр оештыра. 1923 елның җәен Татарстан Республикасының Балтач районы Шода авылында үткәрә. Казанда Г.Тукай урамында урнашкан элеккеге Үзәк Шәрекъ китапханәсенә эшкә керә. Сәламәтлеге начараю сәбәпле, Башкортостанга кире китеп, 1925-1928 елларда Түбә руднигында һәм Баймак приискасында китапханә мөдире вазифасын башкара, әдәби-мәдәни чаралар оештыруда актив катнаша. М.Фәйзинең башлангыч чор иҗаты татар әдәбиятында чынбарлыкны һәм кеше психологиясен сәнгатьчә тасвирлауда яңа сыйфатлар барлыкка килгән 1910 елларга туры килә. Аның әдәби эшчәнлеген шартлы рәвештә ике этапка бүлеп карарга мөмкин: 1) 1910 еллар иҗаты; 2) 1920 еллар иҗаты. Ул башта "Татар туе" (1905), "Ике Хәсән" (1909) кебек берпәрдәлек өйрәнчек пьесалар язып караса да, шигырьләр һәм бәетләр язуга күчә. "Шура", "Аң", "Вакыт", "Идел", "Акмулла" һ.б. газета-журнал битләрендәге шигырьләрен туплап, "Минем шигырьләрем" (1912), "Яшь күңел" (1913) җыентыкларын нәшер итә. М.Фәйзи үз шигъриятендә, берьяктан, Г.Тукай, С.Рәмиев, М.Гафурилар буыны тудырган тормышчан һәм халыкчан традицияләргә туры булып калса, икенче яктан, анда XX гасыр шагыйрьләренең икенче буыны Ш.Бабич, С.Сүнчәләй, З.Бурнашева, Г.Харис, З.Сәгыйдә һ.б.лар иҗатларының идея-эстетик үзенчәлекләре дә чагыла. Аның лирикасы тема-мотивлар байлыгы һәм жанрлар төрлелеге белән характерлана. "Табигать манзарасы" (1912), "Хәйран булам" (1912), "Чәчәкләр җыры" (1912), "Халыкча" (1912), "Җәйге төн" (1915) һ.б. шигырьләрендә табигать, мәхәббәт, хатын-кыз, музыка

культы кебек романтик мотивлар, “Фәрештә” (1912), “Менбәр вә мендәр” (1912) дә иҗтимагый-социаль контрастлар гәүдәләнә. “Габдулла әфәнде Тукаев наменә” (1912) әсәрендә халык шагыйре Г.Тукайның татар халкының рухи-мәдәни тормышында тоткан урыны һәм шәхесе традицион-шәркый һәм шартлы-романтик образлар аша тасвирлана. Шагыйрь поэзиясенең үзәген тәшкил иткән авыл темасы “Илем” (1915), “Юлык” (1919), “Юлык моңнары” (1919) һ.б. шигырьләрендә чагыштыру, сынландыру алымнары, гади халыкның көнкүрешеннән һәм авыл яшьләренең тормышыннан алынган детальләр ярдәмендә лирик геройның туган төбәгенә мәхәббәте, күңел байлыгы, хис кичерешләре чагыла. М.Фәйзинең бер төркем шигырьләрендә яшәү һәм үлем, тәкъдир, язмыш, гомернең фанилыгы кебек фәлсәфи мотивлар гәүдәләнә. Мондый эчтәлектәге әсәрләрдә лирик геройның сызланулы күңел дөньясы, зарланулы халәте Ислам мәдәнияте, Коръән тәгълиматы традицияләрендә һәм XIX-XX гасыр чикләрендә Аурупа-рус әдәбиятларында формалашкан импрессионизм, экзистенциализм модернистик агымнарының алымнары, тасвирый чаралары ярдәмендә тасвирланыш ала (“Үз иркемә куй” (1912), ; “Үткән вакыт”, 1910; “Рәхәт кайда”, 1912; “Бәхет”, 1912; “Соңгы теләк”, 1912 һ.б.)

М.Фәйзи иҗатының икенче бер зур тармагы драматургия төренә карый. Язучының романтик шигъриятендә гәүдәләнгән тема-мотивлар һәм художество үзенчәлекләре аның драматургиясендә иҗади үстерелә һәм баетыла. Әдипнең мәзәк, комик хәл-ситуацияләргә корылган “Яшьләр алдатмыйлар” (1912) комедиясендә искелек, наданлык һәм азгынлык кире кагылып, укымышлылык, әхлаклылык, зирәк акыллылык яклана. Мөгаллим Шакир, Мәгъруфәләр Гали мулланы көлке хәленә калдырып, искелек һәм яңалык тартышында җиңеп чыгалар. М.Фәйзинең бу еллар иҗаты чор әдәбияты, аеруча драматургиясенең гыйльми-нәзари эзләнүләре белән тыгыз бәйләнештә үсә. Кеше яшәешен һәм аның күңел дөньясын тасвирлауда сентиментализм методының аерым сыйфатлары белән үрелгән романтик кануннар “Кызганыч” (1913) мелодрамасында өстенлек итә башлый. Белемле, хисси җанлы Заһиднең мөгаллимә Гәүһәргә өйләнү теләге атасы Сөләйман байда зур каршылык тудыра. Традицион “аталар” һәм “балалар” көрәше милләткә хезмәт итү юлындагы яшьләрнең үлеме белән тәмамланса да, ул үлем яшьләрнең, гомумкешелек кыйммәтләрнең мораль җиңүе булып аңлашыла. Мәхәббәт кешенең акыл үлчәүләренә, акча, матди байлыкка, бернинди киртәләргә буйсынмый торган серле көч, рух эше буларак тәкъдим ителә. Бу пьесага проблематикасы белән якын булган экзистенциаль эчтәлекле “Тәкъдирнең шаяруы” (1913) әсәре килеп кушыла. Әсәрдә гаилә, ир-хатын мөнәсәбәтләре, ана һәм бала хакы, мәхәббәт мәсьәләләре төп каһарманнарның тирән кичерешләре, күңел бәргәләнүләре аша сурәтләнә.

М.Фәйзинең1913-1916 еллар драматургиясенең идея эчтәлеге яңара, сәнгати эшләнеше ягыннан яңа сыйфатлар белән байый. Әдип “Авыл бәйрәме” (1915) музыкаль комедиясендә гади халык тормышын, авыл яшьләрен, аларның теләк-омтылышларын сурәтләүгә алына. Авторның

эстетик идеалын гәүдәләндергән укымышлы, әхлаклы һәм тәрбияле шәһәр егете Заһит тирәсендә тупланган авыл яшьләре белән искелек сагында торучы дин әһелләре, олы буын арасында каршылык оеша. Романтик эстетика атрибутларыннан кешенең табигыйлегенә, авыл кешеләренең әхлакый сафлыгына, үзара мөнәсәбәтләрнең матурлыгына дан җырлана. Комедиядә татар халкының этнографиясе, гореф-гадәтләре, йолалары, гади сөйләм байлыгы, җырлы-биюле уеннары чагыла. Драматург вакыйгаларны халык көйләре, шаян җырлар белән бәйләнештә сурәтләү тәҗрибәсен ясый, бу сыйфат, үз нәүбәтендә, пьесаның жанр табигатенә тәэсир итә. Әсәрнең идея эчтәлеге белән тыгыз бәйләнгән шартлы-романтик образлар, аның мәгънәви кисәкләрен бер үзәккә туплаган "бәйрәм" әдәби детале дә художество яңарышын билгели. "Авыл бәйрәме" музыкаль комедиясе драматургның сәнгатьчә алымнарын төрләндерә һәм камилләштерә баруы турында сөйли. Бу әсәрдә башлангыч, яралгы хәлендәге тенденцияләр "Галиябану" ("Сәгадәтбану", 1916) музыкаль классик драмасында тагын да үстерелә. Пьесаның сюжеты традицион мәхәббәт өчпочмагы мотивына корылса да, ул әдип иҗатында, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан иң камил әсәр булып тора. Тышкы кыяфәтләре һәм характер сыйфатлары арттырылып бирелгән Хәлил белән Галиябануның сөю-сөелү хисләренә авылның бай егете миһербансыз, мәкерле һәм гайрәтле Исмәгыйль каршы төшә. Үзәк конфликт Бәдринең мал-мөлкәткә, зур акчага омтылышы тудырган иҗтимагый характердагы ярдәмче каршылык белән тирәнәйтелә. Тигезсез көрәш Хәлилнең үлеме белән тәмамлана. Драматург яшьләр арасындагы гаилә эчендәге, киеренке мөнәсәбәтләрне, драматик һәм фаҗигале вакыйгаларны җыр-музыка белән тыгыз үреп сурәтли. Реализм һәм романтизм синтезы рәвешендә язылган "Галиябану" драмасында музыка очраклы бизәк төсендә генә түгел, ә пьеса эчтәлегенең тукымасын хасил итә. Әсәрнең шушы хасиятен истә тотып, Г.Ибраһимов болай дип яза: "Менә шундый хасиятләре белән "Галиябану" бездә ялгыз урында тора, яңа бер баб, яки зуррак тәгъбир булса да, әйтик, драмалар галәмендә яңа мәктәп ача һәм, шулар аркасында бик хаклы буларак, гаммә алдында иң кадерле урыннарның берсен ала." Галиябану үз мәхәббәте, шәхси бәхете хакына аңсыз рәвештә милли чынбарлыкта хөкем сөргән феодаль-патриархаль тәртипләргә каршы көрәшкә чыга. Драматург мәхәббәт, сөю-сөелү хисләренә дан җырлау аша, кеше бәхете мәсьәләсен җитди проблема итеп күтәрә. Пьесада барлык кешеләр омтылган бу кыйммәт, мәхәббәт, үзара матур мөнәсәбәтләр яклауга һәм саклауга мохтаҗ дигән фикер үткәрелә.

1917 елгы Октябрь революциясеннән соң М.Фәйзинең икенче чор иҗаты башлана. Илдәге иҗтимагый-сәяси вәзгыять, гражданнар сугышы, социалистик төзелеш, авылда күмәк хуҗалык төзү вакыйгалары әдипнең дөньяга карашларына һәм сәнгатьчә фикерләвенә йогынты ясый. Бу елларда ул бик актив, нәтиҗәле эшләп, төрле жанрда дистәгә якын драма әсәре иҗат итә, шигырьләр, хикәяләр яза һәм көндәлек алып бара. М.Фәйзинең 1920 еллар драматургиясендә ике тематик юнәлеш аерымлана. Беренче тармакка

караган “Урал суы буенда” (1917), “Асылъяр” (1918-1920), “Ак калфак” (1922-1923) драмаларында авылда яңа тормышның беренче яралгылары һәм шул чор кешеләренең күңел дөньясындагы үзгәрешләрне тасвирлау сызыгы белән төрле сыйныф, социаль катлау яшьләре арасындагы сөю хисләре, мәхәббәт темасы янәшә сурәтләнә. Драматургның катлаулы, тарихи һәм социаль катаклизмнар чорында беренче тәҗрибәсе булган “Урал суы буенда” (1917) драмасында социаль гаделлеккә, шәхси азатлыкка, кеше бәхетенә каршы торган киртәләрне җимерергә сәләтле, романтик рухлы актив геройлар тудырыла. Әсәрдә фән-техника казанышлары нигезендә авыл тормышын яңарту, мәдәниләштерү идеясе үткәрелә. “Асылъяр” драмасы иҗтимагый-социаль хәлләре төрле булган бай кызы Ләлә белән ятим Шәрәфнең мәхәббәт тарихын сурәтли. Әсәрдә шәркый әдәби традицияләр белән заман әдәбияты үсешендә күзәтелгән яңа тенденцияләр тыгыз үрелгән. Драманың төп каһарманнары романтик эстетика кануннарына буйсындырылып, холык-сыйфатлары идеаллаштырылып тасвирланган. Хезмәтчеләргә, түбән катлау вәкилләренә кимсетеп караган Искәндәр байның каршылыгына карамастан, көрәштә яшьләр җиңеп чыга, аларның мәхәббәт хисләре тантана итә. Пьесаның исеменә чыгарылып, символик яңгарашка ия булган “Асылъяр” җыры әсәрнең композицион бөтенлегенә, төзеклегенә ирешүдә, вакыйгалар үстерелешен тәэмин итүдә, геройларның психологик кичерешләрен тирәнәйтүдә зур эстетик вазифа башкара. Алдагы әсәр белән жанр, сюжет, конфликт һәм коллизияләр, детальләр охшашлыгы күзәтелсә дә, морзалар тормышыннан алынган хәл-вакыйгаларны гәүдәләндерүе белән “Ак калфак” мелодрамасы аерылып тора. Теманы сыйнфый-социаль принцип ноктасыннан яктырту омтылышы, авторны морзалар яшәешен, характерларын бозып күрсәтүгә китергән. Сатирик планда иҗат ителгән Сәлим морзаның дуамаллыгы, гади халык вәкилләренә рәхимсез мөнәсәбәте максатлы рәвештә арттырылып күрсәтелгән. Шушы алым аша автор социаль каршылыкларны тирәнәйтүгә ирешкән. Ләкин шулай да мәхәббәт темасын сурәтләгән сызык үзенең камиллеге, җыр-музыкага байлыгы, романтик рухы белән укучының һәм тамашачының күңелен били.

М.Фәйзи икенче юнәлеш әсәрләрендә (“Кызыл йолдыз”, 1923; “Адашкан күңел”, 1923; “Кәкре каен”, 1923; “Коммунага”, 1924 һ.б.) иҗтимагый-социаль, сыйнфый көрәш мәсьәләләрен калку гәүдәләндерсә дә, дөньяга гуманистик карашын, кешегә олы ихтирамын саклый. Исеменә көчле мәгънәви йөк салынып, заман рухын чагылдырган “Кызыл йолдыз” (1923) пьесасы авылда беренче комсомол оешмасы төзү вакыйгасын сурәтли. Драманың төп конфликты китапханәче Хәй янына тупланган авыл яшьләре белән совет органнарына кереп оялаган кулак һәм аларның иярченнәре арасында туа. Каршылык, характерлар бәрелеше яңа иҗтимагый күренешләргә мөнәсәбәтнең, идеологик-сәяси карашларның төрлелегенә нигезләнгән. Социалистик үзгәрешләрнең беренче үрентеләрен, яңа идеология һәм әдәби-мәдәни чараларның авыл кешесенең психологиясенә тәэсирен күрсәтүдә драматург уңышларга ирешсә дә, сыйнфый көрәш

вакыйгаларын тасвирлаган сюжет сызыгы тирән ачылган типлар белән аерылып тормый, аларның ышандыру көче түбән. М.Фәйзи “Кызыл йолдыз”да да авыл тормышын, этнографиясен, йола-гадәтләрен чагылдыруга зур урын бирә.

“Адашкан күңел” мелодрамасында сурәтләнгән мәхәббәт сызыгы һәм вакыйгалар үстерелеше үзенең тормышчанлыгы белән аерылып тора. Шәһәрдән авылга мөгаллимә булып килгән Мавия әчке шөбһәләнү, күңел бәргәләнүләреннән соң крестьян егете Саматны ташлап, шәһәргә китеп бара һәм шул адымы белән зур тормыш сынавына дучар ителә. Автор вакыйгалар барышын реаль детальләрдә тасвирлап, буржуаз җәмгыятьнең кешелексез, кыргый тәртипләрен тәнкыйтьләүгә, Мавиянең характер көчен, рухи-әхлакый ныклыгын күрсәтүгә ирешә. “Адашкан күңел” пьесасындагы аерым күренешләр, мәсәлән, тормыш төбендәге зимагорлар яшәеше рус әдәбияты йогынтысында язылган. Автор тормышта, күңел дөньясында адашкан каһарманнарның ачы, михнәтле язмышларын тасвирлап, аерым эш-гамәлләрне аек акыл белән үлчәргә, үз мәхәббәтеңне сакларга кирәк дигән фикер үткәрә.

М.Фәйзи балалар өчен пьесалар, “Табигать серләре”, “Сәрвиназ”, “Инде мин еламыйм” кебек хикәя-нәсерләр яза, аның тәрҗемә әсәрләре дә бар.

Әсәрләр: “Сайланма әсәрләр”. К., 1957, 1-2 т.; “Әсәрләр”. К., 2007.

Әдәбият: Ханзафаров Н. Мирхәйдәр Фәйзи // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 3-т./ XX гасыр башы. К., 1986.; Ханзафаров Н. Мирхәйдәр Фәйзи // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 4-т. / Татар совет әдәбияты (1917-1941). К., 1989.; Ибраһимов Г. “Галиябану” хакында бер-ике сүз // Әсәрләр: 8 т.: 5 т. К., 1978. Камалов Б. Мирхәйдәр Фәйзи. К., 1987; Файзуллин М., Абдуллина Д. Мирхайдар Файзи: Повествование о жизни. К., 1987; Гыйлаҗев Т. Мирхәйдәр Фәйзи шигъриятенең идея-эстетик үзенчәлекләре // Әдәби мирас: тарих һәм заман. К., 2005; Гыйлаҗев Т. Кешенең рухи дөньясында ямь, матурлык эзләп ... // Әсәрләр. К., 2007.

Т.Ш.Гыйлаҗев, Ә.М. Закирҗанов.